

**МІСЦЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Б.КІСТЯКІВСЬКОГО:
ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛИНИЙ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ**

Аналізу піддані праці Б.О.Кістяківського з метою окреслення способів і методів вивчення держави та державного права й застосування результатів дослідження в сучасній правовій науці.

Ключові слова: правова держава, державне право, методологія науки про державу, синтетичний підхід до вивчення держави.

Постановка проблеми. Наукова творчість Б.О. Кістяківського викликала завжди живий інтерес і дискусії ще за його життя – як серед вітчизняних учених, так і зарубіжних. Хоча за радянських часів його наукова спадщина не стала предметом систематичних самостійних досліджень, у деяких випадках у критичному плані розглядалися життєвий і науковий шлях ученого, його погляди на право, державу, особистість, культуру. Особливою віхою у вивченні життя та наукової діяльності Богдана Олександровича Кістяківського став пострадянський період. Із набуттям незалежності Україною в учених поживився інтерес до вивчення вітчизняної історії політико-правових учень узагалі та до дослідження життєвого та творчого шляху Б.О. Кістяківського, зокрема. За останні роки в українській і російській юридичній літературі з'явилися біографічні та наукові статті, присвячені політичним і правовим поглядам Б.О. Кістяківського. Однак, враховуючи те, що наявні праці в більшості присвячені методологічному аспекту науково-правової творчості, **метою даної роботи** є визначення позиції Кістяківського в дослідженнях держави за допомогою розробленого вченим плюралістичного методу.

Ступінь наукової розробки проблеми. В українській та зарубіжній науковій літературі окремі аспекти наукової творчості Кістяківського розглядалися у працях вітчизняних учених М. Альчук, Л. Депенчук, Н. Жукової, С. Максимова, В. Тимошенко і Ар. Фадєєва; російських вчених С. Львова, К. Радкевича і В. Скворцова, а також американського вченого С. Хейман та ін.). Учені, як критикували погляди Кістяківського на вчення про державу, так і активно його підтримували, в подальшому досліджуючи і розвиваючи його ідеї. Проте багато питань (у тому числі тих, які становлять предмет даного дослідження) його науково-правової спадщини залишаються недослідженими.

Виклад основного матеріалу. У науковій творчості Б.О. Кістяківського важливе місце займають проблеми правової держави, співвід-

ношення держави й особистості, теоретичного обґрунтування прав людини та громадянина. Цим проблемам присвячені його праці „Права людини і громадянина” (1905) [1, 116] та „Держава правова і соціалістична” (1906) [2, с.469].

У цей час, як зазначає Б.О. Кістяківський, у російській правосвідомості держава асоціювалася тільки з насильством: „Для нас, росіян, держава – це положення про посилену і надзвичайну охорону, це військовий стан, це воєнопольові суди і страти” [2, с.470]. Однак, на думку Б.О. Кістяківського, такі суто російські риси держави не відображають справжньої природи самого інституту держави – вони лише її тимчасові перекручування. Слідом за Аристотелем, який вважав, що держава служить для досягнення „благого життя”, Б.О. Кістяківський заявляє, що „загальне благо – це формула, в якій виражаються завдання і цілі держави”. Істинність цієї формули підтверджуються відхиленнями від досягнення цієї мети тією або іншою конкретною державою: „Навіть найжорсткіші форми державного гніту звичайно виправдовуються розуміннями про загальне благо” [2, с.472].

Під впливом уявлень про сутність держави філософів-ідеалістів Фіхте і Гегеля Б.О. Кістяківський вважає, що істинну природу держави виражає тільки правова держава. Він виводить основні принципи правової держави, абстрагуючись від несуттєвих розбіжностей у конкретних формах їх існування на Заході. Це принцип обмеження державної влади, принцип підзаконності державної влади і принцип народного представництва.

Природа влади різна і залежить вона від форми держави. На противагу абсолютистській, у конституційній державі влада набуває правового характеру. Характеризуючи правову державу в цілому, Б.О. Кістяківський стверджує, що основна ознака такої держави полягає в тому, що в ній влада має певні межі, оскільки вона обмежена і підзаконна. Крім того, у правовій державі як окремі органи влади, так і сам правопорядок організуються за допомогою

самого народу. Отже, правовій державі також є властивою державна влада, але ця влада введена у відомі межі, вона здійснюється у визначених формах і має суто правовий характер.

Жодне суспільство не може існувати без влади, тому що великі маси людей у своєму спільному існуванні завжди потребують у тій або іншій формі державної організації. Якщо ж розглядати державу як організацію, засновану на пануванні права, то найбільш типовою ознакою влади необхідно визнати її безособовість. У сучасній правовій державі панують не особи, а загальні правила або правові норми. Хоча, звичайно ж, спочатку влада була породжена економічними, соціальними, історико-політичними причинами.

Згідно з Б.О. Кістяківським, відносини особистості та держави повинні мати правовий характер і будуватися на взаємних правах і обов'язках, оскільки вимога здійснення прав людини і громадянина випливає із самої природи взаємин між державою й особистістю і є неодмінною умовою будь-якого політичного, правового та соціального прогресу.

Учений критикує adeptів юридично-догматичного методу (зокрема Г. Еллінека) за суперечливість у поясненні особистості в юридичному розумінні як створення права, а також за визнання особистості часткою соціального буття. Звідси й помилка Г. Еллінека у визначенні суб'єктивно-цивільних прав як державних установ, якими держава обмежує себе. Виходить, начебто особистість є творінням держави. Тим часом принцип самообмеження держави власним правом, висунений Г. Еллінеком як основа правової держави, Б.О. Кістяківський оцінив як важливе досягнення західноєвропейської правової думки [1, с.116].

Б.О. Кістяківський був переконаний, що сучасні декларації прав і свобод людини, крім громадських і політичних, повинні містити ще і соціальні права. Тобто повинно бути закріплене право громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного та духовного існування. Водночас Б.О. Кістяківський говорить і про якість невід'ємних прав людини, що не створюються державою, а за самою суттю безпосередньо притаманні особистості.

Згідно з Б.О. Кістяківським, у правовій державі повинні забезпечуватися не тільки права людини і громадянина, але й народне представництво. Завдяки народному представництву та правам людини організація правової держави має суспільний або народний характер. Саме тому в правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку лежить на

самому народові.

Якщо на зорі свого виникнення право і держава, на думку Б.О. Кістяківського, виникли незалежно одне від одного, довгий час існували ніби паралельно, то в розвиненій правовій державі вони часто переплітаються одне з одним, одне є умовою іншого, поперемінно виступаючи то причиною, то наслідком.

У 1906–1907 рр. Б.О. Кістяківський займався виданням політичних творів М.П. Драгоманова і писав ряд статей про індивідуальні права, про відносини між державою і суспільством, про проблеми перебудови суспільства, про український національний рух та ін. [2, с.415]. Хоча Б.О. Кістяківський підтримував російські ліберальні ідеї ліквідації автократії та встановлення демократичної конституційної системи правління, але був розчарований після кризи 1907 р. небажанням росіян поширити демократичні й конституційні права у новому уряді на багатонаціональне населення Російської імперії. Б.О. Кістяківський намагався зменшити зростання великоросійського шовінізму серед російської інтелігенції.

Суті і природі держави присвячена праця Б.О. Кістяківського, написана в період його викладання у Московському комерційному інституті в 1908/1909 академічному році. Це його лекції з „Державного права (загальне і російське)” [2, с.570]. Вона охоплює головні питання державного права: предмет, завдання і методи вивчення держави, співвідношення державного права із соціальним вченням про державу, різні типи держав та їхня характеристика, основні елементи держави, визначення поняття держави, сутність державної влади, теорія поділу влади, конституційні закони, значення народного представництва для здійснення панування права в сучасних державах, суб'єктивні публічні права й обов'язки та ін. Особливість цієї праці полягає в тому, що в ній питання національного (російського) державного права викладається паралельно у зв'язку з кожним окремим питанням загального державного права. На наш погляд, учений зміг вдало об'єднати загальне державне право з національним (російським).

Щодо методологічних проблем учення про державу, то вони досліджувалися Кістяківським саме через призму питань державного права. Особлива увага приділяється з'ясуванню відношення науки державного права до питання державної влади. Із двох можливих підходів до дослідження сутності державної влади – описово-класифікаційного та пояснювального, які збігаються з методами юридичної догматики та зага-

льної теорії права, на думку Б.О. Кістяківського, перші незастосовні до вирішення цього питання.

Основні ідеї вченого із зазначених проблем викладені також у працях „Суспільство й індивід: Методологічне дослідження” [3, с.49], „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” [3, с.213] і „Державне право (загальне і російське)” [4, с.415].

Ще у працях „Суспільство й індивід: Методологічне дослідження” Б. Кістяківський звернув увагу на незадовільний стан наукового вчення про державу як соціального явища. З приводу цього він писав, що „багато досліджень визначеного напрямку у сфері держави і права демонструють особливу тенденцію трактувати державне право як щось принципово відмітне від усіх інших науково-правових дисциплін. Усі інші державні інститути вивчаються ... не відповідно їхній сутності, тобто не відповідно до лежачої в їхній основі субстанції, а в аспекті їхньої правової природи, тобто як суб'єктів або об'єктів права. Так, у сімейному або союзному праві не сім'я або об'єднання є предметом дослідження, а їх юридичні властивості, що роблять їх суб'єктами або об'єктами права... У сфері державного права, навпаки, вважається необхідним досліджувати сутність або субстанцію держави” [5, с.49]. Правова наука, на думку українського мислителя, у стані вивчати лише одну сторону такого феномена як „державна, а саме суто формальну і зовнішню. Будь-яка спроба вийти за ці межі веде не до з'ясування, а до затемнення понять”, тому необґрунтованим є „прагнення деяких учених-правознавців дати дефініцію „сутності” держави і вичерпати весь зміст останнього суто юридичними поняттями” [5, с.53].

В інших працях Б. Кістяківський виходить з розмежування „науки про право” і „науки про державу”. Сучасний ученому стан науки про державу характеризується ним як „методологічна плутанина”, що виявляє себе у відсутності точної диференціації між дисциплінами, які складають науку про державу, і в „методологічному впливові більш розроблених з них стосовно менш розроблених” [3, с.437]. Такий стан, що створився в науці про державу, пояснюється вченим тим, що чітко догматична розробка державного права – це явище молоде: „Тільки у другій половині ХІХ ст. величне наукове утворення догматичної юриспруденції, створене протягом двох тисяч років, збагатилося гідною його прибудовою у вигляді догматичного державного права. Але ті успіхи і тріумфи, що природно випали на частку розробки проблем державного права за допомо-

гою юридично-догматичного методу, привели до того, що юридично-догматичний метод набув до деякої міри значення універсального методу для наукового пізнання державних явищ” [3, с.438].

Водночас окремими вченими було розпочато спроби критично обґрунтувати, по-перше, систематичне застосування юридично-догматичного методу до цієї галузі права, по-друге, встановити межі, в яких застосування цього методу буде правомірним. Серед цих учених Б. Кістяківський указує О. Гірке і Г. Еллінека, які піддавали теоретичному аналізу юридично-догматичний метод і його значення для вивчення держави. Вони не тільки обмежували сферу застосування цього методу проблемами державного права, але й прагнули з'ясувати способи наукового вивчення тих державних явищ, що не підлягають юридично-догматичній розробці. Зокрема, Г. Еллінек у праці „Загальне вчення про державу”, здійснюючи поділ наукового вивчення держави на два види („загальне правове вчення про державу” і „загальне соціальне вчення про державу”), теоретично обґрунтував завдання та методологію лише першої частини, тоді як до змісту другої частини відносив усе те, що не складає предмет „правового вчення про державу”. У результаті, значна частина проблем, що розглядаються Г. Еллінеком під виглядом соціального вчення про державу (проблеми про суть держави, про виправдання держави, про мету держави та ін.), відносяться, на думку Б. Кістяківського, до філософського вчення про державу, а лише такі проблеми, як виникнення і зникнення держави, історичні типи держави, що також розглядаються у цій частині, відносяться до соціального вчення про державу. Хоча методологічні пошуки О. Гірке і Г. Еллінека, як вважав Б. Кістяківський, ідуть правильним шляхом, оскільки ними встановлюється необхідність застосування кількох методів до наукового пізнання держав, однак з ними не можна погодитися щодо характеристики цих методів і в запропонованому ними розмежуванні сфер їх застосування [3, с.437].

Б. Кістяківський з жalem зазначає, що праці О. Гірке і Г. Еллінека щодо з'ясування методологічних властивостей окремих дисциплін науки про державу не тільки не піддавалися подальшій розробці, але й було мало сприйняті представниками цієї науки. Більшість із них „вважає, що метод юридичного вивчення держави єдиний, і це метод догматичної юриспруденції”, „що за допомогою юридично-догматичного методу можуть бути розв'язані проблеми щодо суті явищ”. Б. Кістяківський не погоджується з тими вчени-

ми, які спробують з'ясувати питання про сутність державної влади за допомогою державно-правової догматики. „Питання про сутність державної влади – це питання не державно-правової догматики, а загального вчення про державу. Вирішити це питання ми зможемо тільки тоді, коли поряд з юридично-догматичними дослідженнями будуть здійснені історико-політичні, соціологічні, психологічні та філософсько-ідеологічні дослідження, спрямовані на державну владу та її правове вираження” [3, с.438].

На думку Б. Кістяківського, „розподіл різних сторін відомих складних комплексів явищ між різними науками робиться в інтересах поділу праці; воно, безумовно, необхідне у видах наукового пізнання. ...соціальні науки не вивчають держави-суспільства в усій багатоскладовій строкатості соціальних відносин, а розподіляють різні галузі соціального життя між собою, надаючи кожній науці певне коло явищ” [1, с.415]. Отже, таку складну групу явищ, яку являє собою „державо-суспільство”, не можна вивчати інакше, як виділивши з неї окремі ряди явищ в особливі групи і зробивши їх предметом окремих наук.

У трактуванні Б. Кістяківського наука про право вивчає державу як суто правове явище. Це є предметним завданням спеціальної науки про право – науки державного права. Інші сторони державних явищ (економічні та соціальні) віддаються іншим наукам – політичній економії, соціології та соціальному вченню про державу.

Що стосується кола тих питань, вивченням яких займається наука державного права, то воно, на думку Б. Кістяківського, окреслене самою назвою цієї науки. Сюди входить дослідження в державі або в різних державах державно-правового ладу і державно-правових установ.

Вивченням цього предмета зумовлені завдання науки державного права. З одного боку, „наука державного права вивчає державу як сукупність установ, що визначають державний лад і складові органи державної влади”, а з іншого – в силу того, що ці установи створюються і функціонують на основі правових норм, „наука державного права вивчає державу як правове явище або як створення права; іншими словами, наука державного права вивчає державу остільки, оскільки вона створюється і керується правом” [1, с.429].

Разом із тим учений пише про необхідність застереження проти перебільшення ролі права при державотворенні: „визнавши державу утворенням права, ми не повинні повторити помилку Штамплера і витлумачити це визначення у тому змісті, що право створює й соціально-

економічну підставу держави. Останнє завжди надано кожній конкретній державі, і воно ... часто навіть втручається й у правову організацію держави. Але досліджуючи ізольовану сферу правових норм, що визначають організацію держави, ми не можемо уявити державу інакше, ніж утворенням права”.

Учений був упевнений у тому, що його не можуть звинувачувати в однобічності і вузькості: „...наше відношення до вивчення держави-суспільства було б однобічним тільки в тому випадку, якби ми, вивчаючи одну сторону державно-суспільних явищ, думали і стверджували б, що ми вивчаємо державу в цілому. Навпаки, коли ми прямо вказуємо на те, що за межами тих сторін державних явищ, які ми вивчаємо в державному праві, є ще інші сторони, які потрібно вивчати як предмет інших наук, наприклад, політичної економіки, соціології, соціального вчення про державу, то ми зовсім не винні в однобічності... Людина є однобічною тоді, коли вона думає, що все зрозуміла і всього досягла, хоча насправді оволоділа тільки невеликою частиною, тільки однією стороною предмета. Ознака істинного представника науки полягає в тому, що він цілком свідомо вказує межі своєї науки, він ясно бачить, які сторони предмета він вивчає. У нашому випадку всі науки однобічні, тобто усі вони досліджують яку-небудь одну сторону предмета” [1, с.430].

Учений зазначає, що наука державного права, залишаючи соціальні й економічні відносини осторонь як галузь інших наук, не може їх зовсім ігнорувати, постійно повинна вказувати, де лежить межа державно-правових явищ і де починається сфера суто соціальних відносин. Існує цілий ряд і таких фактів державного життя, які, з одного боку, безсумнівно, мають величезне значення для державно-правового ладу, але з іншого, – найтісніше пов'язані із соціальним ладом. Як приклад учений вказує на політичні партії.

На завершення зазначимо, що порушені Б.О. Кістяківським проблеми не дістали свого остаточного розв'язання й сьогодні. Багато ідей ученого, зберігаючи свою наукову цінність, можуть бути доробом підмогою для їх сучасної розробки.

Висновок. Як уже відзначалося, розробка методології, застосування її при дослідженні різних державних та політико-правових явищ була основою наукових досліджень Кістяківського. Щоразу він доводив: „моє завдання – не побудувати систему, а підготувати і розробити шляхи та засоби, що допомагають добувати і творити наукове знання”.

Усі загальнотеоретичні проблеми держави і

права Б. Кістяківським розроблялися саме в зазначеному ключі, тобто у тісному зв'язку з методологічними розробками.

Отже, Б. Кістяківський розрізняє „науку про право” і „науку про державу”. Згідно з ученим, питання про суть державної влади – це питання не правової науки, а загального вчення про державу. Вирішити це й інше питання можливо тоді, коли поряд з юридичними дослідженнями будуть зроблені історико-політичні, соціологічні, психологічні та філософсько-ідеологічні дослідження держави. В трактуванні Б. Кістяківського наука про право вивчає державу як суто правове явище. Це є предметним завданням спеціальної науки про право – науки державного права. Інші сторони державних явищ (економічні та соціальні) надаються іншим наукам – політичній економії, соціології та соціальному вченню про державу.

Що стосується кола тих питань, вивченням яких займається наука державного права, то, як вважав Б. Кістяківський, сюди входить дослідження в державі, або в різних державах, державно-правового ладу і державно-правових установ. Вивченням цього предмета зумовлені завдання науки державного права. З одного боку, наука державного права вивчає державу як сукупність установ, а з іншого – як правове явище або як створення права. Іншими словами, наука державного права вивчає державу остільки, оскільки вона створюється і керується правом. Вчений був впевнений у тому, що його не можуть звинувачувати в однобічності і вузькості, тому що, вивчаючи одну сторону державно-суспільних явищ, він не стверджує, що вивчає державу в цілому. Крім того, він прямо вказує на те, що за межами тих сторін державних явищ, що вивчаються в державному праві, є ще інші сторони, які потрібно ви-

вчати як предмет інших наук, наприклад, політичної економіки, соціології, соціального вчення про державу. Б.О. Кістяківський зазначає, що наука державного права, залишаючи соціальні й економічні відносини осторонь як галузь інших наук, проте не може їх зовсім ігнорувати; постійно повинна вказувати, де знаходиться межа державно-правових явищ і де починається сфера суто соціальних відносин. Існує цілий ряд і таких фактів державного життя, що, з одного боку, безсумнівно, мають величезне значення для державно-правового ладу, але з іншого, – найтісніше пов'язані із соціальним ладом. Як приклад, вчений вказує на політичні партії.

Список літератури

1. Кистяковский Б.А. Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – Январь (№ 1). – С. 116-142.
2. Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии и психологии. – 1906. – Кн. 85. – С. 469-507.
3. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916.
4. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 415-571.
5. Кистяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М., 2002. – С. 49.

Стаття надійшла до редколегії 6 березня 2013 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії

О.В. Меленко

Position of doctrine about the state in scientific heritage of B.Kistyakovsky: conceptual-categorical and methodological aspects

Summary

The research works by B.A. Kistyakovskogo are under analysis to define the ways and methods of exploring the state and constitutional law as well as a possibility to apply the results of research in current jurisprudence.

Key words: legal state, constitutional law, science methodology on the state, synthetic approach to the state studies.

О.В. Меленко

Место учения о государстве в научном наследии Б.Кистяковского: понятийно-категориальный и методологический аспекты

Аннотация

Анализируя научные труды Б.А.Кистяковского, конкретизируются методы и подходы, применимые к изучению государства и государственного права, а также возможность использовать результаты исследований ученого в современной правовой науке.

Ключевые слова: правовое государство, государственное право, методология науки о государстве, синтетический подход к изучению государства.